

Дмитро Цолін, доктор філологічних наук,
проф. кафедри біблійних наук Українського
Католицького університету, Львів

Мартін Лютер і німецькі переклади Біблії

Анотація

У популярній культурі досить поширеним є уявлення про те, що Мартін Лютер був мало не першим, хто переклав Біблію німецькою мовою і зробив її доступною для широкого загалу, що нібито Церква забороняла перекладати Святе Письмо національними мовами, «приховуючи» його зміст від людей. На жаль, таку спрощену і невиважену історичну парадигму можна зустріти навіть у шкільних підручниках (не кажучи вже про художню літературу). Насправді, це було не так: Церква не лише заохочувала, а й ініціювала роботу над перекладом Біблії, а перші переклади німецькою відомі ще з IX століття. У чому тоді новаторство і внесок Лютера? Аби по-справжньому оцінити його внесок у справу перекладу й поширення Святого Письма, треба об'єктивно представити тогочасну ситуацію.

Церква і переклад Біблії в часи Середньовіччя

Поширене міфологема про заборону, яку нібито наклала Церква на переклад і поширення Святого Письма, можливо, завдячує своїй появі так званій Чорній Легенді,¹ втім не відповідає історичним реаліям. Переклад і поширення Біблії завжди були пріоритетними завданнями для християнської Церкви. Варто згадати про те, що християнське благовістя первинно спиралося на перекладеному тексті Святого Письма – Септуагінті (переклад Старого Завіту грецькою, виконаний у III-II ст. до Р. Хр.), а подальше поширення християнства вимагало нових перекладів Біблії різними мовами. Достатньо згадати лише ті епохальні перекладацькі ініціативи Церкви IV-IX ст., що привели до появи версій Святого Письма латиною (Ієронім), сирійською (Пешитта, *Vetus Syra*), вірменською (Месроп Маштоц і Саак Партев), готською (Ульфіла), грузинською,

¹ «Чорна Легенда» (ісп. *La leyenda negra*) – термін, введений іспанським істориком Хуліаном Худеріасом у 1914 році для позначення перебільшень протестантської (головним чином, голландської) пропаганди щодо злочинів католицької церкви, зокрема діянь інквізиції; мала чітку анти-іспанську позицію, була поширена в часи Контрреформації (1560 – 1648 рр.), згодом підхоплена масовою культурою, часто базувалася на вигаданих гротескних образах і гіперболізації масштабів церковної влади в добу Середньовіччя.

коптською, арабською, зрештою, слов'янською (Кирило і Мефодій) та іншими мовами. В добу Пізньої Античності й Раннього Середньовіччя лінгвістична географія перекладів Святого Письма охоплювала мови народів Європи, Близького Сходу, Африки, Малої і Центральної Азії, Кавказу. Необхідно зауважити, що майже вся робота з перекладу Біблії велася під егідою і за ініціативи Церкви.

Подібні процеси відбувалися і в середньовічній Європі задовго до Реформації. 1271 р. було створено першу рукописну Нідерландську Біблію (Reimbibel) Якоба ван Маерланта (Jacob van Maerlant), а 1471 р. – першу друковану Біблію нідерландською (Delfter Bibel). Переклад Біблії чеською було зроблено в августинському монастирі в Рудніце 1380 р.; повний італійський переклад Біблії ченцем Ніколо Малермі (Nicolò Malermi) 1471 р.; а 1478 р. надруковано переклад Біблії валенською мовою, який зробив ченцем-картезіанцем Боніфацієм Феррером (Bonifatius Ferrer). Це лише найбільш відомі переклади, що були зроблені переважно з латинського тексту Вульгати. Історію німецької Біблії ми розглянемо пізніше.

Якщо Церква так активно долучалася до перекладів Святого Письма національними мовами, як же тоді пояснити заборони на переклади, що час від часу оголошувалися представниками Церкви? Річ у тім, що такі заборони мали радше *ситуативний характер*, і ніколи не були приписами загальної, універсальної дії. Усі вони з'являлися як реакція на конкретні антиклерикальні рухи (часом єретичні), які намагалися створити власні версії Святого Письма. Часом, таким перекладам справді бракувало професійності, або в них були помітні спотворення тексту. Бувало ж, що під таку заборону потрапляли цілком адекватні з лінгвістичної точки зору переклади лише тому, що були зроблені політичними опонентами (як було з перекладом Вікліфа та й самого Лютера). Але помилкою було б стверджувати, що середньовічна Церква була *проти перекладу Біблії в принципі*, ніби щось «приховуючи» від пастви.

Однією із таких заборон була постанова Тулузького собору (1229 р.): «Ми забороняємо також, щоб мирянам дозволялося мати книги Старого та Нового Заповіту; хіба лише хтось із мотивів побожності бажає мати Псалтир або Бreviарій для божественних чинів або часослов Пресвятої Богородиці; але ми найсуворіше забороняємо їм мати будь-який переклад цих книг». Цей текст часто цитують як доказ того, що Церква заборонила переклад Біблії та її поширення взагалі. Насправді ж, це розпорядження мало локальний, ситуативний характер, і було пов'язано з тривалими

війнами з альбігойцями² – прихильниками гностичної секти, близької до маніхейства. Втім, попри своє квази-християнське вчення, альбігойці все ж апелювали до Біблії, й імовірно мали свої власні переклади, що й стало причиною такої заборони.

Через п'ять років відбувся собор в Тарагоні в Іспанії (1234 р.), що сформулював подібну постанову: «Ніхто не може володіти книгами Старого і Нового Заповіту романською мовою,³ і якщо хтось володіє ними, він повинен передати їх місцевому єпископу протягом восьми днів після проголошення цього указу, щоб вони могли бути спалені...». Звернімо увагу на те, що спаленню мали підлягати рукописи, а не перекладачі:)

Те, що постанови Тулузького та Тарагонського соборів не мали універсальної дії, свідчить той факт, що Церква активно продовжувала перекладацьку діяльність після 1229 і 1234 років. Більшість перекладів Святого Письма мовами народів Європи було зроблено *після цієї дати*, і вони теж були ініційовані Церквою.

Подібна ситуація була і з перекладами, зробленими ідейними опонентами тогочасної Церкви, які, втім, не виходили за її межі (на відміну від єретиків-альбігойців). Так 1382 року з'явився переклад Біблії англійською мовою, що був зроблений католицьким священником, богословом і професором Оксфордського університету Джоном Вікліфом (John Wyclif). Переклад було зроблено не з мов оригіналу, а з латини. Нова версія стала популярною ще в добу рукописних книг (відомо про 200 примірників), але через конфлікт автора з папою та прихильністю до антиклерикального руху лолардів, її заборонили на Оксфордському синоді 1408 року, а потім ще й на соборі в Констанці 1415 року.

Переклад Вікліфа було засуджено через побоювання того, що в ньому могли відобразитися антиклерикальні погляди перекладача (що, насправді, не було доведено), але зовсім не через низьку якість чи філологічну невідповідність, і тим більше не тому, що Біблію було заборонено перекладати взагалі. Нагадаємо, що критика Вікліфом тогочасної Церкви стосувалася її ієрархічного устрою, влади римського папи над англійськими церквами, та особливим поглядом на євхаристію.

² Альбігойські війни або хрестові походи проти альбігойців і катарів тривали два десятиліття з 1209 по 1229 роки. Після засудження ересі альбігойців на Третньому Латеранському соборі (1179 рік) папа Інокентій III намагався дипломатичним шляхом повернути їх до лона Церкви. Втім, після вбивства папського легати П'єра де Кастельно 1208 року, папа проголосив початок хрестового походу, запропонувавши знаті, що перейшла до альбігойців, добровільно скласти зброю. Війни тривали на землях провінції Лангедок на півдні Франції аж до 1229 року.

³ Тобто, однією з живих народних мов – італійською, французькою, окситанською та ін., на противагу латині.

Подібно, були відкинуті як «протестантські» переклади Мартіна Лютера (повна Біблія, 1534 рік) та Вільяма Тиндейла (Новий Завіт, 1525 рік). Обидва переклади справили неабиякий вплив на формування літературних мов – німецької та англійської, про що варто було написати окремий текст.

Німецькі переклади Біблії до Лютера

Як вже було сказано, середньовічна Церква не лише не забороняла, а й ініціювала переклади Святого Письма національними мовами, виявляючи при цьому обережність (іноді надмірну) щодо якості цих перекладів та ортодоксальності самих перекладачів. Яскравим прикладом розвитку перекладацької діяльності в окремо взятому мовному просторі може служити історія німецьких перекладів Біблії в період до Реформації. Перш ніж представити найбільш відомі переклади Святого Письма німецькою, зауважимо, що майже всі вони були зроблені не з текстів мовами оригіналу – єврейської, арамейської та грецької, – а з латинської версії Ієроніма (Vulgata). Втім, це стосується не лише німецьких перекладів, а й усіх перекладів мовами народів Європи, де мовою богослужіння, теології, науки та вченості в цілому була саме латина, а Вульгата вважалася взірцевим перекладом.

Найдавнішим писемно засвідченим перекладом вважається німецьке Євангеліє від Матвія з монастиря Мондзее (Monseer Fragmente), датоване IX ст. Мова Євангелія – старовісньонімецька (Althochdeutsch), а зроблено цей переклад було, імовірно, з місіонерською метою.

У X-XI ст. Ноткер Лабеос (Notker Labeos 950-1022 pp.) підготував коментований переклад Псалмів (22, 69, 138) і Книги Йова (Spätalthochdeutsch).

Із XII ст. до нас дійшло 50 фрагментів перекладу Євангелія з Відня і Мюнхена (alemannisch-bayerischer Sprachraum).

«Біблія короля Вацлава» (Die Wenzelsbibel) – переклад Старого Завіту (крім Малих Пророків і 1 і 2 Мак.) німецькою мовою, зроблений між 1380 і 1400 pp. для короля Богемії Вацлава IV; в 6-ти томах на пергамені.

Втім найбільш відомим стали друковані німецькі Біблії, що з'явилися у XV ст. Однією з них була Біблія Йоганнеса Ментеліна (Johannes Mentelin), надрукована 1466 року в Страсбурзі. Автор перекладу невідомий, можливо, це був сам Ментелін. Переклад було зроблено з латини майже буквально, текст розташовано по дві колонки по 49 рядків на кожній

сторінці. Перевидавалася 13 (!) разів в Аусбурзі, Страсбурзі, Кельні, Любеку аж до появи перекладу Лютера 1522 року.

На особливу увагу заслуговують так звані «переклади народною мовою» – друковані видання Біблії на різні діалекти німецької мови. До цих перекладів належать праці, які приписують одному автору, чие ім'я невідоме, його умовно називають «австрійський перекладач Біблії» (Österreichischer Bibelübersetzer). До нас дійшли його переклади: узгодження Євангелій + 5 розділів з Дій Апостолів (Klosterneuburger Evangelienwerk, 1330 р.), Буття, Вихід, Товія, Даниїл (Das Schlierbacher Alte Testament). До цієї ж групи відносять «Біблію з Кельна» (Die Kölner Bibel, 1478-1479 pp.) – переклад на нижньо-саксонський та нижньо-рейнський діалекти, що містить 123 ксилогравюри. «Біблія з Кельна» була цензурована трьома книговидавцями: Генріхом Квентеллом, Бартоломеусом фон Ункелем і Антоном Кобергером. Цікаво те, що Книгу Піснй Пісень залишили без перекладу, латиною...(певно, аби зберегти відчуття таємничості).

Іншим перекладом «народною мовою» була «Біблія з Любека» (Die Lübecker Bibel, 1494 р.) – голосований переклад на нижньосаксонський діалект, 152 ксилогравюри; видавець – Штефен Арндес (Steffen Arndes).

«Біблія з Гальберштадта» (Die Halberstädter Bibel, 1522 р.) – переклад на нижньосаксонський діалект, використано 112 ксилогравюр із Кельнської Біблії; переклад відтворює Біблію з Любека (крім Псалмів і деяких уривків зі Старого Завіту). Але проект видавця Антона Кобергера виявився фінансово провальним, бо 1522 року вийшов Новий Завіт в перекладі Мартіна Лютера, з яким Гальберштадська Біблія не змогла конкурувати...

Отже, друга половина XV ст. була позначена появою численних друкованих перекладів Біблії німецькою мовою, зроблених на основі латинської версії Ієроніма. Примітно, що друк Біблій був спрямований саме на їх широкий ужиток, різними верствами населення тодішніх німецьких земель. Здебільшого, це були комерційні видання, санкціоновані Церквою.

Переклад Мартіна Лютера

Якщо переклад Біблії німецькою мовою не був заборонений Церквою, якщо існувало вже кілька поширених друкованих версій німецькою, включно з написаними «народною» мовою, у чому тоді новаторство Лютера? У чому його внесок у поширення Святого Письма?

Є кілька важливих рис, які зробили переклад Лютера справді епохальною подією. Ці риси стосуються як філологічних достоїнств нової версії, так і методології перекладу.

По-перше, Лютер перекладав з мов оригіналу – давньоєврейської, арамейської, грецької, а не вдовольнявся «перекладом з перекладу», тобто з латинської версії Ієроніма. Він був добре обізнаний з усіма трьома мовами оригіналу Святого Письма, як і латиною – мовою тогочасної вченості. При цьому, останню він знав краще, ніж давньоєврейську та арамейську. Такий підхід започаткував новий тренд у теорії та практиці перекладу біблійного тексту, він відобразився вже в перекладі Нового Завіту англійською мовою Вільяма Тиндейла, що побачив світ за три роки (1525 р.) після Лютерового Нового Завіту (1522 р.).

По-друге, Лютерова методологія перекладу поєднувала трепетне ставлення до букви з синтаксичною адаптацією до норм німецької мови. Новому перекладу властива легка когезія (зв'язність) тексту, що поєднана з поетичною передачею біблійних метафор та поетичної мови. Лютер не лише створював зрозумілі й поетично легкі метафори, калькуючи біблійну фразеологію, а й зодягнув їх у шати східної середньо-німецької мови, зробивши частиною літературної німецької мови. Лютер відійшов від дослівного перекладу (який домінував у перекладах з латини) і зосередився на «сміслі тексту» (Textsinn).

По-третє, Лютер створив німецьку літературну мову, зрозумілу для носіїв різних діалектів, на основі східної середньо-німецької мови (Ostmitteldeutsch), що лежала в основі саксонської ділової мови (Sächsische Kanzlei).

По-четверте, німецька мова Лютерового перекладу, це зовсім не просторіччя, а ретельно опрацьована і стандартизована народна мова. Про високий рівень стилістичного опрацювання свідчать новостворені фразеологізми, що ґрунтуються на біблійній фразеології: Stein des Anstoßes «камінь спотикання», ein Dorn im Auge «скалка в оці», sein Licht unter den Scheffel stellen «свій світильник під горщик ставити». Так само Лютер ввів деякі лексичні нововведення: Neuchler «лицемір», Hügel «пагорб», Scheune «клуна», Kahn «човен». Коли було потрібно, він вживає німецькі слова в новому значенні: anfahren «докоряти» (первинно: наїхати), verfassen «писати твір / текст» (первинно: «стягувати» / «схоплювати», fromm «побожний» (первинно: «належний» / «чесний»).

Завдяки цим особливостям, Новий Завіт Лютера став надзвичайно популярним: з першого видання у вересні 1522 року було продано 3000

примірників (і це попри немалу ціну!), а в наступні 10 років книга перевидавався 85 разів. За основі було взято грецький текст Нового Завіту: за виданням Еразма Роттердамського (Textus Receptus).

Перекладу Лютера властива простота мови при збереженні сакрального дискурсу. Дещо перебільшеною є думка про умисну примітивізацію мови, яка базується на цитаті з самого Лютера: «...Тобі не потрібно буквально у латини питати,... краще спитай своєї матері вдома, пересічну людину на ринку, про те спитай і сам дивись на його вуста, як вони промовляють, а потім перекладай». Насправді, Лютер ретельно працював над мовою, і про це свідчать не лише згадані нами фразеологізми і гарний синтаксис і когезія тексту, а й створені ним неологізми: Feuerzeifer «полум'яний запал», Denksatz «пам'ятка», holdselig «чарівний» / «чудовий», Gnadenstuhl «престол милості» та ін.

Після видання Нового Завіту, почали виходити друком частини Старого Завіту: 1523 року було видано П'ятикнижжя Мойсееве, 1524 року – Іс. Нав. та Естер, 1531 року – ревізія Псалмів. Між 1526 і 1532 роками. Лютер працював разом з Філіпом Меланхтоном і Матеусом Аурогаллусом над перекладом Пророків, яких було надруковано 1532 року. А 1534 року з'явилося повне видання Біблії.

Втім, поряд із великим успіхом серед читачів, переклад Лютера зустрів і заборони та неприйняття з боку його опонентів. Так 1522 року герцог Георг заборонив поширення Лютерового Нового Завіту на території Саксонії, а 1527 року було видано альтернативний переклад Нового Завіту Ієроніма Емсера (Hieronymus Emser), що насправді був лише «очищеним» перекладом Лютера, тобто виправленим відповідно до католицької теології.

Почали з'являтися й справжні альтернативні католицькі переклади. Так 1534 року опубліковано переклад Йоганна Дітенбергера (Johann Dietenberger) *Biblia beider Alt und Newen Testamenten, new verdeutscht*, що витримав 58 перевидань (включаючи редакції Каспара Уленберга і єзуїтів в Майнці). 1537 року з'явився переклад Біблії Йоганнеса Ека (Johannes Eck) – опонента Лютера на Лейпцігському диспуті (1519 рік) – на верхньонімецький баварський діалект.

Переклад Біблії Лютера ревізувався багато разів. Перша ревізоване перевидання вийшло ще 1546 року (Die Wittenberger Bibel); подальші ревізії відбувалися у 1548, 1555, 1892, 1912, 1956, 1964 (Старий Завіт), 1970 (апокрифи), 1984 (Новий Завіт), 2017 роках.

На разі є 35 різних перекладів Біблії німецькою мовою, з них три ревізованих версії перекладу Лютера (1912, 1984 і 2017).